

Here comes the sun

עיון בסוגיית תחילת זמן קריאת שמע של
שחרית
זאב בוגומולני

א.

הפרק הראשון של ברכות רווי בדימויים ובמימרות המתארות עולם פלאי ומפחיד, מלא בחיות, שדים ומזיקים. בצורה מעניינת, הדימויים הללו אינם מופיעים רק במסגרת סיפורים או תיאור של מציאות תלמודית, אלא לא פעם כהגדרות הלכתית של ממש. תופעה זו - התנאית בעיקרה - מדגישה את עוצמת הדימוי ואת משמעותו לגבי העולם היהודי שחז"ל יוצרים.

כך למשל, הגמרא בדף ט ע"ב מביאה מקור תנאי שמציע שלושה זמנים שונים לתחילת זמנה של קריאת שמע של שחרית:

תנאי: רבי מאיר אומר: משִׁפִּיר בֵּין זָאב לְכֶלֶב.

רבי עקיבא אומר: בֵּין חֲמֹר לְעֹרֹד.

בְּאַחֲרֵים אוֹמְרִים: מִשְׁפִּירָא אֶת חֲבֵרוֹ רְחוֹק אַרְבַּע אַמּוֹת, וְיִפְרְנוּ.

דימוים אלה מתפקדים בשני מישורים - מצד אחד הם משמשים כדיוקים הלכתיים, כאשר במקרה ספציפי זה החיפוש מתרחש בעולם הבניות מדעי - 'מתי בדיוק זמן זה קורה?'. בספרה שניה הדימויים נעים על ציר ספרותי ומזמינים אותנו לחקור ולשאול - מדוע חכמי המשנה בחרו דווקא בדימויים אלה ולא באחרים? מה הם ביקוש להביע בכך?

ראשית אנסה לבחון את הדימויים שהברייתא מביאה מהפרספקטיבה השנייה, לנסות לאפיין את הדעות השונות ולעמוד על משמעותם, ולאחר מכן אנסה להבין את השימוש בשפת הדימויים ביחס לק"ש ואת משמעותה לגבי הצורה שבה חז"ל מתייחסים לזמן בכלל.

ב.

הגמרא מביאה שלוש אופציות שונות לגבי זמן ק"ש של שחרית שהוא הרגע שבו נגמר הלילה. אתיחס לשלושת הדימויים:

רבי מאיר

רבי מאיר, תלמידו של ר' עקיבא מובא ראשון ומתאר את תחילת הבוקר ברגע או בתקופת בזמן שבה ניתן להבדיל בין זאב לכלב. ר' מאיר בוחר להגדיר את הלילה כזמן של סכנה. בלילה אינך מבדיל בין כלב לזאב. כלב אמנם יכול בעצמו להיות מסוכן אך הוא חיה מבויתת, וככזה הוא מוכר לנו ומכיר אותנו. לעומתו הזאב, אחיו של הכלב, הוא בלתי צפוי ומהווה סכנה לבעלי החיים כולם.

א"כ, ר' מאיר פותח את הברייתא בהצעה שנשמעת סבירה - מתי אפשר לומר את ק"ש של שחרית, לקרוא בקול הודיה על בוא הבוקר? - כאשר סכנת הלילה כבר אינה ממשית, והאדם יכול להבדיל בין טוב לרע.

בהמשך לקריאה זו אני רוצה להציע שר' מאיר לא רק אומר אמירה חיצונית, על הסרת סכנה שבבוא היום, אלא גם אמירה פנימית - בלילה אינך מבדיל בין הזאב לכלב שבתוכך. הלילה מזמן איתו יצרים, מחשבות ותהיות. חייו של האדם החי בלילה מסוכנים. אין שום זרקור על חייו, הוא אינו מפקח על מחשבותיו, ואינו מבדיל בין התהומות המסוכנים לבין התורה הביתית ולכן עלול לאבד את עצמו.

לפני שנמשיך לחקור את שיטת ר' מאיר, נעיין בדברי ר' צדוק על ק"ש:

עיקר הק"ש קבלת עול מ"ש ועול תורה ומצות כדאי' (ברכות יג ע"א) וצריך ביום ולילה. ולא בבוקר וערב אלא בשכבך ובקומך ע' שם יא ע"א. דיהיב הזמן בזה משום דהבוקר וערב הם שינויים בעולם ולא באדם והי' די בקבלה א' לשניהם רק מפני השינויים שבאדם שביום קם ועוסק במלאכתו וצריך קבלת עול מ"ש שכל מעשיו יהי' לש"ש כמ"ש (עירובין סה ע"א) אנן פועלי דיממא כפועלים העושים מלאכה שכל מעשיהם לאדון ואפי' בכרהמ"ז מקצר בשביל עבודתו. ובלילה עת שכיבה ומנוחה צריך ג"כ קבלת עומ"ש שגם בשכבו על מטתו ידע לפני מי הוא שוכב כמ"ש בהג"ה דריש או"ח. וזה מלאכה יותר גדולה. וכמו ששמעתי בזה ע"פ ויחלום יעקב שמהחלומות ניכר מעלת האדם אם גם כשאינו עושה כלום רעיונותיו רק והנה ה' נצב עליו. ובדבר זה צדיקים מעטים שנתפארו כן. ולכן נתנו ברכה היתירה לערבית שהוא השכיבו לשלום.¹

ר' צדוק מחדש שני דברים ביחס לק"ש. לדבריו, ק"ש אינה מופנית לעולם החיצוני, הפיזי, אלא למצבו של האדם, אל האנושי. האדם חי בצורה שונה בלילה ובבוקר ולכן אנו מצווים לקרוא ק"ש גם של ערבית וגם של שחרית.

האמירה השנייה של ר' צדוק היא שק"ש של ערבית קשורה לשינה, לחלומות, ללא־מודע. הלא־מודע הוא הסכנה של הלילה. סכנה שמשמעותה חשיפת מעלת האדם. ר' צדוק לא מפרט האם מעלה הזו שייכת באופן מהותני־טגורי לכל אדם, אך הוא סובר שאכן ישנם צדיקים שמצליחים גם בחלומם לקבל עול מלכות שמים, ממש כמו ביום. אולי זו המטרה של ק"ש בתוך חייו של היהודי?

ובכן, נחזור לר' מאיר. כאמור, ר' מאיר מתאר את מהות הלילה כזמן סכנה ובכך מבדיל אותו מהבוקר המסמל את הבטחון, ומסמן את הנקודה של המעבר מהסכנה לביטחון כרגע שבו קוראים ק"ש. אם נקרא את דברי ר' מאיר דרך הפיסקה של ר' צדוק, ניתן יהיה להבין את רגע ההבדל שמציע ר' מאיר כרגע פסיכולוגי/קיומי שבו האדם מבחין בין המודע שלו לתת מודע. הלילה הוא זמן החלום, בו ישנו טשטוש בין האמת לשקר, בין הטוב לרע. זהו רגע קיומי, לו

¹ רבי צדוק הכהן מלובלין, **צדקת הצדיק**, פסקה ג.

איכויות משלו, המתבטאות בתיאור של ר' צדוק את האדם השרוי במרחב של ק"ש של לילה. מתוך כך, רגע היציאה מהלילה, דהיינו היכולת להפריד בין מציאות לחלום, היא המזמנת את ק"ש של יום.

רבי עקיבא

רבי עקיבא רבו של ר' מאיר, מובא אחריו בברייתא ומתאר בדבריו מציאות אחרת - זמן ק"ש של שחר מתחיל כאשר האדם יוצא מביתו ומצליח להבדיל בין חמור לערוד.

החמור הוא חיה מבויתת, המתפקדת לרוב כרכושו של האדם, ואילו הערוד מאוד דומה לחמור אך פראי, הוא איננו שייך לאדם אלא לטבע. הערוד חי ברשות הרבים, ברשות עצמו, ואינו זקוק לבעלים.²

רבי עקיבא מציע את הבוקר כרגע שבו האדם מבדיל בין היש השייך לו, רכושו, לבין היש הנבדל ממנו. אולי ניתן אף להגדיר זאת כהכרת רשויות. בלילה האדם אינו מבדיל בין חצרו לחצר שכניו, או בין ילדיו לילדי השכן, ובבוקר הוא מבחין בגבולות חייו ומקומו. דימוי זה אינו מדבר על הלילה כסכנה אלא כזמן של בלבול וחוסר סדר.

בלילה, לקניין (גשמי או רוחני) ואולי ליש בכלל אין משמעות. הלילה הוא מקומו של החוסר. רשות הרבים ורשות היחיד מאבדות את קיומן כאשר מתבטלת ההבחנה ביניהן. אם האדם אינו מבחין בד' אמותיו, הוא למעשה חסר כל. לפי ר' עקיבא, הסכנה כרוכה בחוסר זיהוי בין שלי לשלך, באנרכיה הקיומית שהלילה מביא איתו.

עד כה ראינו שתי דעות המגדירות את זמן ק"ש דרך דימוי הלקוח מעולם הטבע. אם נתבונן בשתי האמירות יחד נוכל לשרטט תנועה אחת שהם יוצרים, זאת בהדגשה של שני היבטים:

² רש"י מפרש שם 'ערוד: חמור הבר'. כמו כן ראו את מאמרו של יהודה פליקס 'בעלי החיים שבתשובת ה' לאיוב' באתר דעת.

תנועה ראשונה מפרידה בין האדם לטבע, במובן זה היא מכריחה את האדם לחיות ביחס למשהו חיצוני לו, ובכך מדגישה את הנפרדות שבין חיי האדם לטבע.

ההיבט השני נוצר מקריאת הברייתא דרך תורת ר' צדוק. קריאה זו דווקא מקרבת את האדם לטבע, זאת דרך קבלתם של מושגים המזוהים עם הטבע, עם החיצוני לאדם, ומעניקה להם מובן פנימי. ק"ש מערבת בין הטבע ה'זר' לבין הסדר הביתי, ומנכיחה את ההכרה בטבע עצמו כתנועה פנימית. בניסוח אחר, קריאת שמע מנכיחה את ההוויה הטבעית בתוך מרחבים פנימיים ויוצרת ערבוב וחיבור בין הפנים לחוץ.

אחרים

האמירה האחרונה בברייתא, המובאת כדעת 'אחרים' (שגם נפסקה להלכה כזמן הנחת תפילין) נוטשת את הדימוי הטבעי ומספרת סיפור אנושי, הרגע שבו אדם מזהה פרצופים אנושיים הוא הרגע של הבוקר. הרגע של ק"ש.

כדי להרחיב על משמעות הדיון בקשר בין האדם והזמן אביא את 'ברייתת המשמרות' של רבי אליעזר:

רבי אליעזר אומר: שלש משמרות הוי הלילה... וסימן לדבר:
משמרה ראשונה תמור נוער,
שניה פלגים צועקים,
שלישית, תינוק יונק משדי אמו, ואשה מספרת עם בעלה³

כמו בברייתא שלנו, גם כאן הלילה שייך לפראיות, למית, ⁴ ואילו הבוקר מבשר על החיות האנושית שיש בעולם, על הפנים, על הרכות שבמציאות. התגלות אנושית מתוך החושך.

³ ברכות ג ע"א.

⁴ במילה 'מית' כוונתי לסמלים מההוויות הטבעיות של החיים, המקבלים האנשה ומתפקדים בתחום הנפש, הפנים.

דעת 'אחרים' בברייתא שלנו, מפרידה בין האנושי לטבעי, למיתי. הגישוש באפלת הלילה הוא זמן של שינה, של סכנה, אך הגעת היום אינה רגע של העדר סכנה בלבד אלא רגע של הארת חיים. תפנית חדה בה אתה מכיר פתאום את פני חברך. במילים אחרות, 'אחרים' אינם מציבים שתי קטגוריות ומנסים לאפיין את רגע ההבדלה ביניהן כזמן החיוב בק"ש, אלא מציעים אמירה חיובית כלפי הבוקר שמגלה רובד במציאות שלא היה קיים. במקום להפריד בין סכנה לביטחון הם מגלים פנים בתוך עולם חסר פנים, ומדגישים את רגע זה כרגע של קריאת שמע של בוקר.

אם נדייק בניסוח 'משיראה את חברו ד' אמות ויכירנו', נראה שלא מספיק להבחין בהבדל בין אדם אחד למשנהו אלא צריך להכיר בחבר עצמו, לזהות באחר את הופעתו הייחודית ומתוך פגישה זו לקבל את פני הבוקר.

ג.

ראינו א"כ שלוש שיטות:

- א. ר' מאיר - כלב וזאב; המעבר בין סכנה לביטחון
- ב. ר' עקיבא - חמור וערוד; המעבר בין אנרכיה לסדר
- ג. אחרים - הכרת החבר בתוך ד' אמות; המעבר בין טבעי לאנושי

ראינו שהלילה הוא הראשית והוא מצויר בדעות ר' מאיר ור' עקיבא כמזוהה עם התוהו והטבע, כאשר רגע המעבר אל היום הוא רגע ההבדלה, 'משיכיר'.

דעת 'אחרים', אם נקרא אותה על רקע דעות אלה, הולכת צעד קדימה ומגלה ביום ובק"ש רובד של גילויי ושל פגישה, וכך מאפשרת את הנכחת הא-ל בק"ש

בלי לערבב את התחום הטבעי עם התחום האנושי. 'אחרים' יוצרים סדר אחר של ק"ש, שאינה מקיימת דיאלוג עם הטבע אלא עם האנושי והחברתי.⁵

האם קיים קשר בין הדימויים השונים שהברייתא מביאה? האם הם מתכתבים אחד עם השני או שהם התקבצות שרירותית של הצעות?

כדי לנסות לגעת בשאלות הללו אציע קריאה משולבת בין שתי הברייתות שראינו - 'ברייתת משיכיר' בדף ט ע"ב העוסקת בתחילת זמן ק"ש של שחרית, והברייתא העוסקת בשלוש המשמרות המצויה בדף ג ע"א.

ד.

שתי הברייתות קרובות אחת לשניה באופן מפתיע ומשתמשות באותן דימויים ביחס לזמן (כלב, חמור, דימויים מהעולם האנושי), אף על פי שהן מדברות על נושאים שונים.

מבחינה צורנית, נראה שיש הבדל משמעותי בין הברייתות. 'ברייתת משיכיר' מציעה שלוש אפשרויות המנותקות אחת מהשניה ועומדות זו לצד זו, כך בשונה מ'ברייתת המשמרות' המתארת רצף הנמשך בהתאם לחלקי הלילה העוקבים. אולם, כפי שהראנו בדומה לסימנים המלווים את הלילה ב'ברייתת המשמרות', המעניקים לכל משמר (או אשמורה) סימן המבטא פן מסוים של לילה ובסופן מתגלה הבוקר, ניתן לקרוא גם את 'ברייתת משיכיר' כך - המעבר מדעותיהם של ר' מאיר ושל ר' עקיבא אל דעת 'אחרים' מתפרש כתנועה אל הרגע המזוקק של הבוקר.

---

⁵ לוינס כותב ב'כוליות ואינסוף' שאנו חווים כיום את העולם כחומר בלבד, ולכן איננו מבינים את העומק המטאפיזי שבו. טענה זו מסבירה אולי מדוע השימוש בדימויים חומרניים כמו חמור וזאב כדי לתאר איכות של זמן מסוים אינו מובן לקורא העכשווי, ויחד עם זאת מעלה שאלות רבות על עצם התנועה התודעתית שנדרש מאיתנו לעשות כדי לגעת בדברי חז"ל (ראו 'התבנית המיתית של היסוד', בתוך: כוליות ואינסוף, עמ' 111).

קריאה זו מצד אחד מציבה את דעתם של אחרים בפסגה, כדעה המתארת את הרגע המשמעותי של הבוקר כהתגלות אנושית. ומצד שני יוצרת דרך. דרך שיוצרת הפנמה הבאה מתוך התבוננות ושהייה מול הטבעי, שהיא שלב קיומי והכרחי, שרק דרכו נמשכת קריאת שמע ומגלה את רגע האירוע של הבוקר.

***

עוד הרבה יכול להיאמר על פרק קמא בברכות ביחס ליחסי קריאת שמע וזמן. הפרק והברייתות מזכירים לנו שק"ש היא אקט שמגיע מתוך חיבור להוויות העולם, מתוך קשר לאדמה שעליה אנו דורכים ולפעימותיה.

כך, לאורך הפרק הקב"ה מתגלה כשהוא שואג כאריה ונוהם כיונה, כאשר הוא מניח תפילין ובעת שהוא מחכה למניין.

כיום מושגים כאלה רחוקים שנות אור מהעולם הדתי שלנו ומהאופן בו אנו מתייחסים לקריאת שמע ולממד הזמן.⁶

אולי דרך חיבור מחודש של ק"ש עם העולם והטבע כפי שהם, לטוב ולרע, באמצעות הקשבה ושהייה, יפתחו זרמים חדשים בקיומנו הדתי.

---

⁶ לדוגמא, בשעת ערב שבת שבו שהיתי על ההר הגבוהה ביותר באפריקה, בעודי מסתכל על הנוף היפהפה, ההרים והחיות מסביב, פתחתי את הפלאפון לבדוק את השעה המדויקת של שקיעה בעיר הקרובה, במקום לשהות מול הדבר האמיתי.